

»BODI NAM TOREJ POZDRAVLJEN TRNOVSKI LES, KAKOR SI
DOLG IN ŠIROK!«

TRNOVSKI GOZD V LUČI STAREJŠE TURISTIKE

PETRA KOLENC

Univ. dipl. bibl.

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

petra.kolenc@zrc-sazu.si

»V vsakem letnem času si lahko izberemo izlet po svojem okusu. Samo iti je treba in nič premišljevali, kdo pojde z nami, in nič preveč zahtevati na deželi, kar se tiče postrežbe.

Človek naj ne izleti iz mesta, da se napije, nabaše in si pokvari želodec, marveč da se izprehodi in razvedri, da si ohrani veselje do življenja.«

Jakob Zupančič

V drugi polovici 19. stoletja je postajal turizem tudi zaradi širjenja železniškega omrežja v slovenskih deželah zelo donosna gospodarska panoga, česar so se sprva zavedali le redki posamezniki, kmalu pa tudi država (Janša Zorn 2008: 689).

Da so tudi kraji v zahodnem delu Trnovskega gozda že v osemdesetih letih 19. stoletja veljali za prava mala gorska letovišča, potrjujejo številni prispevki v periodičnem tisku druge polovice 19. stoletja, ki so bili hkrati edini pisni vir za slovensko gorniško besedo, preden je leta 1895 začel izhajati *Planinski vestnik* (Strojin 2009: 38). Tudi v oglasih v periodičnem tisku (*Gorica*, *Soča*, *Edinost*), ki so redno oglašali odprtje novih gostiln in planinskih koč na območju Trnovskega gozda, lahko zasledimo vedno več gostinske ponudbe, ki so jo izzvali vse pogostejši obiski tako v poletnem kot zimskem času. Zanimiva je ugotovitev, da so žene (večinoma tujih) avstrijskih gozdarjev¹ odpirale gostišča v prvotno lovskih kočah (*Soča* št. 15, 1895). Tudi

domača gostišča so dajala pravo podobo vzponu turizma, saj niso bila namenjena le domačinom, lovcem ter gozdarskim oskrbnikom, temveč tudi tujim gostom, ki so se leto za letom v vedno večjem številu navduševali nad letovanjem na območju Trnovskega gozda. To zazna tudi statistični letopis *Ročni kažipot po Goriški in Gradiščanskem* (RKGG za leto 1894, 1895, 1899, 1900, 1904, 1908, 1911): od leta 1894 do leta 1911 je število gostiln v vaseh in zaselkih zahodnega dela Trnovskega gozda (Trnovo, Voglarji, Nemci, Lokve) naraslo na dvanajst, neupoštevaje lovske koč, kar je bilo za vasi, ki so med seboj oddaljene le nekaj kilometrov, veliko.

Leta 1911 je v *Planinskem vestniku* izšel pregledni članek profesorja goriške realke Jakoba Zupančiča z naslovom *Okolica Gorice v luči turisticke*. Članek, ki je nagovoril predvsem slovensko govoreče izletnike, uvršča Trnovski gozd oz. Les, kot ga je avtor imenoval, med zanimive turistične destinacije Goriške: »*Drugo skupino izletov na hribe pa tvori visoka Trnovska Planota ali Trnovski Les. [...] Bodi nam torej pozdravljen Trnovski Les, kakor si dolg in širok! Do lesa sicer človek ne pride tako kmalu na tej visoki planoti, ali gozdovi ga potem toliko bolj razvesele, ko jih*

¹ Avstrijski gozdarji so izvajali lov na območju gozdnih uprav Trnovo, Lokve, Krnica in Dol, ki so jih nato združili v upravi Trnovo in Dol (Predmeja). Ker je proti plačilu zakupnine k lovišču trnovske uprave spadal tudi tisti del k.o. Trnovo, ki ni pripadal državnemu gozdu, je bila takratna površina lovišč praktič-

no enaka sedanji površini lovišča LD Trnovski gozd (Papež, Černigoj, 2007).

je dosegel. Poleti skoraj vsakega le preveč straši huda strmina in žnjo združena vročina, naj si izbere to ali ono pot» (Zupančič 1911: 28). Avtor v nadaljevanju opisuje poti oz. dostope do vasi Trnovo, ki so se do začetka 20. stoletja že močno usidrle v krajino in med ljudi. Iz Gorice so na planoto vodile tri ceste, ki so se jih posluževali tudi turisti: iz Solkana čez Prevalo, nad Ravnico do Trnovega, Nemcev, Lokvi. Druga iz Kromberka mimo svete Trojice do Vratc pri Ravnici, pod vrhom sv. Danijela, mimo pri Peči na staro trnovsko cesto, tretja pa iz vasi Šempas na Vitovlje in v Krnico. Seveda so po teh cestah tedaj vozili še vozovi, kar zagotovo turistu ni bilo v veselje: »Turist gotovo ne pojde dvakrat po tej cesti. Cestni prah je namreč tukaj tako čist in snežnobel, da zaradi bližjega odseva človeku kar vid jemlje. Ako pa še kak voz mimo pridrdra, postane vsakdo v par trenutkih mlinar ali pa moka« (Zupančič 1911: 28). Zanimiva je Zupančičeva zaznava sprememb turistične destinacije, ki naj bi jo preusmeril prihod Bohinjske železnice: »Trnovo in Čepovan sta bila svoj čas priljubljeni gorski letovišči za Goričane in Tržačane. Odkar pa je stekla nova Bohinjska železnica, dere vse v Bohinj in na Bled, Trnovski les pa sameva in se dolgočasi z drvarji in oglarji vred. Kdor hoče izprehajati po lesu na tej visoki planoti, mora že prenočiti tam gori, n. pr. v Trnovem, v Krnici, na Lokvah, Na Selovcu pri Kuclju ali tudi v Koči na Čavnu« (Zupančič 1911: 29).

S prihodom železnice v Posočje leta 1906 so se začele prebujati izletniške gostilne, tudi na račun furmanskih, ki pa so v krajih na Trnovski planoti še vedno cvetele zaradi prevoza lesa v Gorico. Povedna je ugotovitev omenjenega pisca v *Planinskem vestniku*, ki že leto po prihodu vlaka v Gorico piše o prihodu večjega števila turistov na Goriško: »Onih časov, ko so še edino vozniki s svojimi težkimi vozovi opravljali promet med Trstom in severnimi deželami, se spominjajo le še starejši ljudje. Z novimi železnicami je izginilo iz slovenskih dežel ono slavno in priljubljeno furmanstvo in le na Goriškem se je vzdržalo še do zadnjega časa, dokler se ni otvorila nova alpska železnica do Trsta. Ta je spremenila dosedanja promet v

deželi. Dolge vrste težko obloženih in pokritih voz, ki so se pomikali vsako sredo s severa proti Gorici, kakor bi šel slavní Žižka s svojo vojsko, te so izginile, nasprotno pa se je število tujcev, ko sedaj prepotavajo te kraje, neverjetno pomnožilo. Na eni strani trgovina, na drugi pa naravne lepote severne Goriške so, ki vabijo tujce« (Brelj 1907: 88). Ugotovimo lahko, da železnica Trnovski planoti ni vzela tistih gostov, ki so še pred koncem 19. stoletja prihajali v kraje predvsem zaradi naravnih znamenitosti, ki jih je imel Trnovski gozd,² je pa novo prevozno sredstvo nekoliko spremenilo strukturo gostov.

»Debela jela« pri Nemcih

Letoviščarji so predvsem poleti velikokrat zahajali v zaselek Nemci³ v gostilno pri Winklerju, ki se je že pred prvo vojno razvila v pravo letoviško točko s prenočišči. »Temna noč je pokrivala čez in čez Trnovski gozd, ko smo dospeli do Nemcev. V vljudni Winklerjevi

² Tu je potrebno omeniti vsaj nekatere znamenite točke, poleg vrhov Trnovskega gozda (Čavna, Modrasovca, Zelenega roba, Poldanovca, Kuclja, Mrzovca, Golakov... itd.), kjer so se obiskovalci ustavljali. Med najzanimivejšimi sta bili t. i. debela jelka pri Nemcih in naravna inverzija v Smrekovi Dragi, ki je bila zlasti zanimiva za naravoslovce. V kraškem koritu sredi Trnovskega gozda je še danes lepo viden naravni obrat, ki začenja z rastjo listnatega drevja, nato vedno nižje preide v smreke, pritlikavo borovje, proti dnu pa v mah in golo skalo, največkrat pa tudi v led in sneg. To je bila že tedaj prava »na glavo obrnjena gora«, ki so jo turisti prihajali občudovat. Zanimiv je bil tudi t. i. naravni most Skozno nad Lijakom od koder si zrl na Vipavsko dolino in Furlanijo.

³ Po nekaterih pisnih virih naj bi leta 1754 avstrijska država v času cesarice Marije Terezije pozvala nekaj nemških rodbin – logarjev iz Dunajskega gozda (Wiener wald), naj se naselijo na območju, kjer je kasneje kraj naselitve dobil poimenovanje Nemci. Gozdarski družini Strasser (Strosar) in Winkler ter druge naj bi v Trnovski gozd vpeljale razne lesne obrti. Nekateri avtorji (npr. Močnik 1974) pa naselitev ozemlja današnjih Nemcev povezujejo z naselitvijo postavljenih zaupnikov, ki so varovali trnovski del gozda pred izropanjem. To naj bi bilo zaupano sedmim nemškim družinam, ki so dobile pravico, da si po lastni presoji omejijo potrebno zemljišče in gozd. Ker so bile bivalne razmere za te družine neugodne, so se od sedmih stalno naselile le tri Winkler, Strosser in Vog(e)l (Kolenč, 2011).

krčmi smo našli dobro kaplipo in jedi, katere se le morejo v samotnih krajih dobiti. Za posteljo nam je rabilo dobro seno,« se bivanja v nekdanji gostilni pri Winklerju spominja Štefan Širok, domačin iz Ravnice, ki je leta 1872 v goriški Soči objavljaj prispevke z izleta po Trnovskem gozdu z naslovom *Po naših hribih* (Soča, 1872, 4. junij,

orjakom v podobi približno 300 let stare jelke. Gozdni predel Ivanek porašča krasno jelovje in je do pred kratkim hranil še več takih gozdnih prvakov. Predstavljena jelka je bila 38,5 m visoka in je imela 5,42 m obsega v prsni višini, ker ustreza prsnemu premeru 1,72 m« (Sgerm 1971: 6). Naslednji zapis o jelki je poročilo o izletu

»Ljudski oder« iz Solkana na izletu pri »debeli jeli« v Trnovskem gozdu (okoli leta 1921).

št. 27, 11. junij št. 28. in 18. junij, št. 29). Gostilna pri Nemcih je tudi kasneje ostala letoviška točka tudi zato, ker je v njeni neposredni bližini rasla velika naravna znamenitost »debela jelka« oz. »debela jela«, kot so ji pravili domačini, ki naj bi v bližini zaselka Nemci rasla že od leta 1648. Ni nam poznano, kdaj je jelka postala znamenitost, vendar je njena veličina kmalu postala ogleda vredna, zato so jo leta 1755, ko so bila posekana vsa drevesa v njeni bližini – opazil jo je verjetno kak gozdar ali trgovec z lesom –, pustili rasti. Morda zgolj slučajno, zavoľo dvojnega vrha, ki ga je imela in zato ni ustrezala tehničnim pogojem in zahtevam kupca, ki je za jamborje in pilote kupoval le polnolesna debela brez grč (Sgerm 1971).

Prvi zapisi o jelki segajo v leto 1887 in jih je za potrebe skupščine Kranjsko-primorskega gozdarskega društva napisal gozdarski inženir M. Bayer: »Ekskurzija je odšla v gozd Ivanek (predel Trnovskega gozda, kjer je rasla jelka op. a.) in kmalu obstala pred gozdnim

zagrebškega Šumarskega društva leta 1907 v Trnovskem gozdu, kjer je omenjen »kratek zajtrk pod 360 let staro lepo ograjeno jelko, ki je tukaj edina svoje vrste, vendar je še več takih v gorskih kraških predelih« (Borovalski 1907: 8). Leta 1907 je bila torej jelka že ograjena zaradi velikega števila gostov, ki so jo občudovali. Verjetno so jo leta 1911 še bolje zaščitili, »ker so ljudje preveč rezali svoje srčce in svoja imena v deblo« (Zupančič 1911: 46). Spomin nekdanje domačinke Alojzije Gruđen (roj. 1903) iz Nemcev pa je segel v leto 1910, ko se je kot sedemletna deklica udeležila veselice, ki jo je priredil tamkajšnji gozdar Troha pod debelo jelko: »Pomočnik gozdarja, Tonček z Laza, pa je na vrh jelke odnesel slovensko zastavo. Na deblo je splezal preko sosednje tanjše jelke, ki je rasla v neposredni bližini«. Teren okoli jelke je bil že takrat zravnán, do nje pa je vodila sprehajalna steza, zgrajena že leta 1882, ko je Trnovski gozd obiskal avstrijski cesarski namestnik Hohenlohe, mestoma izdelana s podpornimi zidovi. Kot je ugotovil že gozdarski inženir

Franjo Sgerm⁴, je bila jelka med prvo svetovno vojno zavarovana celo z bodečo žično ograjo. Po letu 1920 je bila fotografirana za razglednico z vasjo Trnovo (oz. Nemci) in razposlana po številnih krajih na Goriškem (Sgerm 1971). Na številnih razglednicah in fotografijah so tako domačini kot turisti zbrani okrog debele jelke, ki je bila s premerom svojega debla 5,7 metra prava turistična atrakcija. Poimenovali so jo »il Re della Foresta«⁵ (Crivellari 1924). Posebno čast pa so ji izkazali italijanski kartografi, ki so jo leta 1934 označili v specialki »Tarnova della Selva« (M 1: 25.000) z napisom »Re della Foresta«. Takoj po letu 1920 so oddelek gozda poimenovali »Secione Re della Foresta«, ki so ga prevzeli tudi leta 1931 v nov ureditveni elaborat za Trnovski gozd (Sgerm 1971: 9).

Vas Nemci je bila tudi po prvi vojni za obiskovalce posebej zanimiva ravno zaradi debele jelke. Od Nemcev je veliko gostov zavilo na Lokve k gostilni Winkler,⁶ posebej poleti pa je vabila mrzla grapa Čepovana. V Čepovanu so bile od leta 1894 zabeležene kar štiri krčme, katerih lastniki so bili Josip in Anton Kofol, Peter Podgornik in Peter Šavli (RKGG 1894). Vendar pa je Čepovan kot letoviški kraj vse do druge vojne počasi zamiral. »Iz Čepovana se le malo kaj sliši. Največ se govori o njem, ko gredo skozi vas smučarji, ki se hodijo sankat na Lazno«, je leta 1925 v *Goriško stražo* zapisal neki domačin (*Goriška straža*, 6. 5. 1925, št. 36). Pred drugo vojno je bil Čepovan priljubljen letoviški kraj, ne le zaradi visoke in lepe lege, temveč tudi zaradi odlične vode z mineralnimi snovmi, ki izvira severno od vasi in ki so jo že Avstrijci zajeli v vodovod (*Slovensko Primorje v luči turizma* 1952: 44).

Z vodniki in s prispevki v periodičnem tisku do večjega obiska Trnovskega gozda

K spoznavanju lepote tega območja je zagotovo pripomogel tudi leta 1906 objavljeni članek o lepotah Trnovskega gozda: *Trnovska planota in troje najlepših razgledišč v Trnovskem gozdu*, ki ga je za *Planinski vestnik* prispeval vaški učitelj Edmund Čibej (Čibej 1906) z Dola. Ta je na pobudo gozdarskega mojstra Josefa Jarischa na Predmeji (vzhodni del Trnovskega gozda) že pred letom 1893 z Norveške naročil prve smuči, imenovane »snežke«. Te so zaradi lažjega in hitrejšega obvladovanja terena kmalu začeli uporabljati gozdarji, ki so že leta 1895 priredili »tekmovalje« v teku na smučeh. Organizirano je bilo v osrčju Trnovskega gozda: pri Anini koči pod Golaki leta 1895. Razvoj smučarstva se je na Trnovski planoti hitro premaknil od »utilitarne rabe smuči k smučki kot sredstvu, ki daje tudi človeku samemu, ne le poklicu, veliko mero zadovoljstva« (Batagelj 2002: 38).

Goriško-Gradiška dežela je imela do prve svetovne vojne pisano narodnostno podobo, v kateri so bili Slovenci pomembna skupnost. To se je odražalo tudi v hribih in na snegu, kjer so se srečevali ljudje različnih jezikov in kulturnih svetov. Kot je ugotovil že Marušič (2004), je bila Planota v zimah dvajsetih in tridesetih let 20. stoletja prepletena s številnimi tekaškimi progami z markiranimi potmi in turističnimi zgibankami, ki so sicer nagovarjale predvsem premožnejši italijanski meščanski sloj med Gorico in Trstom. Vendar je bilo kupno druženje nemških gozdnih delavcev, slovenskega prebivalstva, posebej domačinov in italijanskih letoviščarjev slikovit primer sobivanja različnosti na Trnovski planoti, ki ga je raznarodovalna italijanska politika prekinila. Trnovska planota je sicer še vedno veljala za priljubljeno izletniško področje meščanov Gorice, Gradišča, Tržiča in Trsta, če pa sklepamo po po vojni izdanem turističnem prospektu *Smučarski itinerarij po Trnovskem gozdu* (Selva di Tarnova – Itinerari sciistici), ki je nagovarjal tudi popotnike iz Pordenona, Reke ter celo Benetk, so turisti na območje prihajali tudi iz bolj oddaljenih krajev severne Italije. Vendar je postajal čas

⁴ Navedene merske podatke o »debeli jeli« sta prva vodila inž. Viktor Klanjšček in inž. Peter Krebelj, ki sta sodelovala z nekdanjim upravljavcem gozdnega obrata Trnovo Francem Bercetom in domačinom, gozdarskim tehnikom Alfredom Grudnom.

⁵ Slovensko ustrezno bi bilo kraljica gozda, op. a.

⁶ Na Lokvah so leta 1894 zabeležene tri »štacune in krčme« katerih lastniki so bili Anton, Ivan in Štefan Winkler (RKGG 1894).

vzpenjajočega fašizma izključujoč.

Veliko slovenskih in italijanskih turistov je še vedno zahajalo na zahtevnejše izlete v bližnje hribe.⁷ Čaven,⁸ Modrasovec, Kucelj, Mrzovec, Golake, ki so bili goriškim izletnikom, predvsem pa zahtevnejšim hribolazcem znani še iz časa vzponov z goriškim alpinističnim društvom, ki je v Gorici nastalo leta 1883, isto leto, kot je v Trstu nastalo Združenje tržaških alpinistov (CAI). Gre za društvi, ki sta veliko svojih izletov ter plezalnih in pohodnih tur pred prvo vojno organizirali na območju Trnovske planote. To je bil čas, ko so za enodnevno odpravo v Trnovski gozd prepešali od 40 do 50 kilometrov. Prav iz vrst članov omenjenih klubov so po prvi vojni izšli pomembni, tudi pionirski teksti o Trnovski planoti, objavljeni v italijanskih revijah »In Alto«, »Alpi Giulie«, »Le vie d'Italia« ter številnih vodičih, ki so opevali predvsem naravne lepote Trnovske planote. V trideseta leta 20. stoletja sega izdaja enega od pomembnejših goriških vodičev *Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco*. Leta 1930 ga je izdalo Italijansko alpinistično društvo in prinaša natančen opis krajev, poti in dostopov po Trnovski planoti. Napisal ga je goriški raziskovalec, gozdarski inženir Amerigo Hofmann. Gre za enega od tekstov, ki so pobudili množičnejše obiske predvsem italijanskih (goriških in tržaških) gostov v vasi na Trnovski planoti.

⁷ Številni prispevki v goriškem in tržaškem periodičnem tisku (*Soča, Edinost*) iz konca 19. stoletja so opevali vzpone na omenjene vrhove Trnovskega gozda (Širok 1872, Cestnar 1884, Bartosel 1888, Čibej 1896, *Gorica*, 16. 4. 1904, št. 31).

⁸ Nadvse poveden je prispevek, ki ga je leta 1927 objavil neznani pisec v Goriški straži o slovenskih turistih, ki so se vračali v Trst iz izleta na Čaven, »Na postajo (v Rihenbergu) prihrumi večja družba mladih slovenskih turistov in turistinj. Na postaji začno dični gospodki in omikane damice prepevati znano popevko: »Je kuhar'ca mlada...«, kar je motilo navzočega kaplana, ki je naročil orožniku naj posreduje. Vnel se je pravi besedni dvoboj v duhu tedanjega goriškega političnega razkola: »Kaplan pozdravi Ščeka in njegovo bando!«. Prispevek priča o slovenskih meščanih, ki so kot turisti zahajali v Trnovski gozd. (*Goriška straža*, 27. 4. 1927, št. 33).

Turisti so se poleg uporabe vodičev obračali tudi na domačine. Dino Crivelarri, upravitelj Trnovskega gozda med letoma 1922 in 1930 v svojem tekstu o Trnovskem gozdu iz leta 1924 omenja »najboljšega vodiča za kakršnokoli ekskurzijo po gozdu«, nekega Paglavca, domačina z Lokvi, karakterno figuro planinca, ki je poznal vsak, še tako skrit kotiček gozda. Poleg svoje domiselne vloge vodnika je svoje sposobnosti dokazoval tudi kot krojač, brivec, škafar, žimničar, tesar in trobentač (Crivelarri 1924: 981). Sodeč po *Ročnem kažipotu za leto 1899* gre za Štefana Paglavca, ki je tedaj na Lokvah deloval kot čevljar in krojač. Zanimiva figura je bil tudi Lokvar Franc Gruden-Kušmanov, ki ga je Crivellari imenoval »*Il vecchio nel bosco*«. Leta 1928 ga je na poti iz Lokvi na Lazno v pastirski obleki fotografiral na kraju, imenovanem pri Križu. Domačini so se velikokrat znašli v vlogi vodnikov, svoje kraje so tudi dobro poznali, zato so jim radovedni popotniki z veseljem sledili.

»*Il vecchio nel bosco*« (foto: Dino Crivellari, 1926).

Ob koncu naj omenim še en dovršeni popotniški vodič, izdan skoraj sto let po omenjenih. Gre za delo *Selva di Tarnova, la foresta a colori: escursioni, natura e storia sul Trnovski gozd*, izdano leta 2009 v Trstu, katerega avtorja sta znana tržaška popotnika in pisca Ettore Tomasi in Giovanni Stegù. Iz njunega dela odseva bogata izletniška tradicija obiskov naravnih in kulturnih znamenitost Trnovskega gozda, ki se ga morda še vedno bolj artikulirano zavedajo italijanski pisci.

VIRI IN LITERATURA

Edinost 1884, št. 24

Gorica (1904, št. 31)

Goriška straža (1925, št. 36, 1927, št. 33)

Slovenec

Soča (1894, št. 51, 1895, št. 11, 1872, št. 4, št. 27, št. 28, št. 29)

»In Alto«, »Alpi Giulie«, »Le vie d'Italia«, (1920–1934).

Andrejka, R. 1926: *Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija. Ob dvajset letnici Zveze za tujski promet v Sloveniji. Ljubljana*, [s. n.]

Bartosel, V. 1888: Mrzovec v Primorju. V: *Soča*, št. 49, 6.12.

Batagelj, B. 2002: »Snežke« prispevek k zgodovini smučanja na Trnovski planoti. V: *Kronika*, št. 1, 31–44.

Batagelj, B. 2009: *Izum smučarske tradicije: kulturna zgodovina smučanja na Slovenskem do leta 1941*. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev.

Borovalski 1907: Poučni izlet šumarskog društva od 15 do 18 srpanja u Kranjsku i u Avstrijsko primorje. V: *Šumarski list*, 8.

Brelih, P. 1907: Pórezen. V: *Planinski vestnik*. Št. 6, 88–92.

Cestnar 1884: Izlet na Čaven. V: *Edinost*, št. 24, 17.6.

Crivellari, D. 1924: La Selva di Tarnova. V: *Vie d'Italia*, N.9, 973–982.

Čibej, E. 1896: S Trnovske planote: volkovi in razgledi. V: *Soča*, št. 24, 12. 6.

Čibej, E. 1906: Trnovska planota in troje najlepših razgledišč v Trnovskem gozdu. V:

Planinski vestnik, št. 7, 109–111, 127–132.

Edmund Čibej: *zbrani spisi*. 2005: Ur. Franc Černigoj. Gora, Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine.

Fischietti, L. 1911, 1912: L'Acrocoro di Tarnova. V: *Alpi Giulie* XVI, XVII.

Hoffman, A. 1930: *Gorizia con le vallate dell'Isonzo e del Vipacco*. Videm: Societa Alpina Friulana.

Janša Zorn, O. 2006: Društva, povezana z razvojem turizma na Slovenskem, do prve svetovne vojne. V: *Vojetov zbornik*, Ljubljana : Založba ZRC, 689–704.

Kogoj, L. 1950: Šolska kronika: neobjavljeni zapisi 1950–1980.

Kofol, K. 2011: Vaške gostilne in družabno življenje na vasi. V: *Naplavine obsoške zgodovine: vodnik po stalni razstavi tolminskega muzeja*. Tolmin: Tolminski muzej, 44–47.

Kolenc, P. 2011: Med oglarji v Trnovskem gozd. V: *Pri nas so žgali oglje: doneski k oglarstvu v zahodni Sloveniji*. Lokovec: Kulturno turistično društvo Lokovec.

Kolenc, P. 2011: »Na strminah vzpenjajočih se nacionalizmov«: razvoj vasi Lokve in Lazna v Goriški smučarski središči v času med obema vojnama. V: *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici*, 23–27.

Kozorog, M. 2009: *Antropologija turistične destinacije v nastajanju*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Macor, C. 1984: Un secolo. V: *Un secolo di Alpinismo Goriziano 1883–1983*. 1984: Gorizia, Tipologia Sociale, 13–24.

Marin, B. 1984: In montagna con Paternolli, Avanzini, Pocar ... V: *Un secolo di Alpinismo Goriziano 1883–1983*. 1984: Gorizia, Tipologia Sociale, 9–11.

Marušič, B. 2009: Bil sem prvič na Kernu. Zadnjič se mi je vendar ta želja izpolnila ...» Kaj so o gorah pisali naši predniki?. V: *V gorah je modrost: zbornik ob 60-letnici Planinskega društva Nova Gorica*. Nova Gorica: Planinsko društvo, 13–22.

Marušič, B. 1991: Trnovski gozd – krajina in ljudje: razstava razglednic v Goriškem muzeju maja 1991. V: *Primorska srečanja* 125, 842.

Marušič, J. et al. 1998: Trnovski gozd. V: *Kraške*

krajine notranje Slovenije, 32–37.

Marušič, T. 2004: *Smučanje na Goriškem: kratek pregled zgodovine smučanja na Goriškem, petindvajsetletna kronika Smučarskega kluba Gorica (1964–1989)*. Solkan: Samozaložba.

Močnik, H. 1974: *Trnovska planota*. Gorica: (Grafica Goriziana).

Papež, J.; Černigoj, V. 2007: Odziv nekaterih živalskih vrst na spremembe okolja v GGE Predmeja. V: *Gozdarski vestnik*, 65, št. 3, 143–172.

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov, 28. *Zborovanje slovenskih zgodovinarjev* 1996. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

Ročni kažipot po Goriški in Gradiščanski (RKGG) za leto 1898, 1899, 1900, 1904, 1908, 1911, 1923.

Sgerm, F. 1971: *Debela jelka iz Trnovskega gozda*. Ljubljana, Biotehniška fakulteta, Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo.

Signori, si parte!: come viaggiamo nella mitteleuropa: 1815–1915. 2011: Mariano del Friuli, Edizioni della Laguna.

Slovensko Primorje v luči turizma. 1952. Ljubljana, Svet vlade LRS za blagovni promet, Uprava za turizem in gostinstvo.

Strojin, T. 2009: *Zgodovina slovenskega planinstva: Slovenska planinska organizacija: SPD-PZS: 1893–1948–2003*. Radovljica: Didakta.

Studen, A. 2001: Iz avanturizma v turizem. V: *Razvoj turizma v Sloveniji*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 96–104.

Studen, A. 2006: Gremo na rajžo: potovalna kultura in začetki modernega turizma na Slovenskem v stoletju meščanstva. V: *Turizem smo ljudje*. Ljubljana: Turistična zveza Slovenije, 23–35.

Širok, Š. 1872: V naših hribih. V: *Soča*, št. 27, 4.7.

Tomasi, E., G. Stegù. 2009: *Selva di Tarnova: la foresta a colori: escursioni, natura e storia sul Trnovski gozd*. Trieste: Transalpina.

Turizem smo ljudje: zbornik ob 100-letnici ustanovitve Deželne zveze za pospeševanje prometa tujcev na Kranjskem, Turistične zveze Slovenije in organiziranega turizma v Sloveniji:

1905–2005. 2006: Ljubljana: Turistična zveza Slovenije.

Un secolo di Alpinismo Goriziano 1883–1983.

1984: Gorizia: Tipologia Sociale.

V gorah je modrost: zbornik ob 60-letnici Planinskega društva Nova Gorica. 2009. Nova Gorica: Planinsko društvo.

Zgodbe s Trnovske planote. 2011. Gorica: Mohorjeva družba.

Zupančič, J. 1911: Okolica Gorice v luči turistik. V: *Planinski vestnik*. Ljubljana: Slovensko planinsko društvo, letn. XVII, št. 1, 16–18, št.2, 25–29, št.3, 44–49, št. 4, 62–65.